

Macht en invloed van een middeleeuwse vorstin

Margaretha van Bourgondië (1374-1441)

Het huwelijk van Margaretha van Bourgondië met Willem van Beieren vormde de dynastieke basis voor de Bourgondische machtsovername in Henegouwen, Holland en Zeeland in de vijftiende eeuw. Margaretha steunde haar enige kind, Jacoba van Beieren, als rechtmatig gravin van de drie vorstendommen en kwam hierdoor in aanvaring met mannelijke leden van de Beierse en de Bourgondische dynastie. Welke middelen verschaften haar macht en invloed en wat was haar rol in deze cruciale episode in de Nederlandse geschiedenis?

Margreet Brandsma is historicus, bioloog en auteur van het boek *Tussen twee dynastieën. Margaretha van Bourgondië (1374-1441), gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland.*

Door een combinatie van huwelijkspolitiek, dynastiek toeval en oorlog werd in de late middeleeuwen een groot aantal vorstendommen in de Nederlanden verenigd onder het bewind van de Bourgondische dynastie. Regionale vorstenhoven zoals het grafelijk hof in Den Haag, waar de vorst tot dan toe in samenspraak met de edelen de dienst had uitgemaakt, maakten plaats voor bureaucratische raad- en rekenkamers die werden bemand door professionals. Een deel van de bestuurlijke functies verschoof naar het centrale niveau. Zo slaagden de Bourgondische

hertogen er gedeeltelijk in om het financiële beheer van hun landen op een homogene manier in te richten. De Staten, waarin adel en steden waren vertegenwoordigd, verzetten zich echter tegen verregaande centralisatie. Zij gaven de voorkeur aan een federatief model, waarbij lokale en regionale rechten en gewoontes werden gehandhaafd. De rechtspraak bleef hierdoor grotendeels lokaal en gewestelijk georganiseerd. Op economisch gebied bood de dynastieke unie van vorstendommen belangrijke voordelen: deze bracht meer politieke stabiliteit en een gemeenschappelijke munt. Handelaren en stedelijke elites waren dan ook een belangrijke drijvende kracht achter dit proces.

Drie graafschappen

Ook Henegouwen, Holland en Zeeland kwamen in deze periode onder Bourgondisch bewind. De drie graafschappen vormden een dynastieke unie die sinds het midden van de veertiende eeuw werd bestuurd door leden van het Beierse vorstenhuis. De basis voor de Bourgondische machtsovername in deze gebieden werd gelegd door een dubbelhuwelijk dat in 1385 in Kamerijk met veel pracht en praal werd voltrokken tussen telgen van de Beierse en de Bourgondische dynastie die tevens Vlaanderen en Artesië bestuurde. Vorstelijke huwelijken hadden in deze periode weinig te maken met liefde, maar dienden vooral een politiek doel, namelijk alliantievorming. Margaretha, de oudste dochter van de hertog van Bourgondië, werd op tienjarige leeftijd in de echt verbonden met de oudste zoon van de graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland, de latere graaf Willem VI. Tegelijkertijd huwde haar oudste broer Jan met Willems zus, eveneens Margaretha geheten. Door deze dubbele echtverbintenis werd het bondgenootschap tussen de Bourgondische en de Beierse dynastie versterkt. Als een van de twee bruiden verpersoonlijkte Margaretha van Bourgondië deze band. De nauwe familierelaties brachten op termijn de mogelijkheid van dynastieke vereniging

Vorsten waren in deze tijd in hoge mate afhankelijk van een goede samenwerking met steden en leden van de elite. Er was nog geen staand leger en de vorstelijke inkomsten raakten regelmatig uitgeput. Wanneer een vorst oorlog wilde voeren, wat regelmatig het geval was, had hij de steun van Staten en steden nodig om de benodigde manschappen en middelen bijeen te brengen. In ruil daarvoor deed de vorst toezeggingen, bijvoorbeeld in de vorm van stedelijke privileges, en benoemde hij leden van de elite op invloedrijke posities binnen het bestuur. Een verstandige vorst zag erop toe dat hierbij het evenwicht tussen Hoeken en Kabeljauwen werd bewaard, want wanneer een van beide partijen te sterk werd bevoordeeld ten opzichte van de andere werd de partijstrijd aangewakkerd. Pas aan het begin van de zestiende eeuw, onder Habsburgs bewind, was de centrale staatsmacht sterk genoeg om deze met regelmaat terugkerende oprispingen van lokaal en regionaal geweld te onderdrukken en doofde de partijstrijd uit.

Links: Wapen van Margaretha van Bourgondië in een wapenboek van de Orde van Sint-Antonius, tweede helft vijftiende eeuw. Alliantieschild met heraldisch links Bourgondië en rechts Beieren. Bron: Mons, Bibliothèque universitaire. Onder: Jacoba van Beieren en Margaretha van Bourgondië bij het Beleg van Gorinchem in 1417. Schoolplaat, J.H. Isings, 1956-1957.

met zich mee, waarbij ook het hertogdom Brabant via haar kinderloze tante hertogin Johanna van Brabant was inbegrepen.

Naast alliantievorming was het voortbrengen van nageslacht de belangrijkste functie van een vorstenhuwelijk. In het geval van Willem en Margaretha liet dat lang op zich wachten. In 1401 werd uiteindelijk een dochter geboren, die Jacoba werd genoemd, of eigenlijk Jacque of Jacob zoals bronnen uit die tijd vermelden. Na haar vaders dood in 1417 volgde Jacoba hem op als gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland. Zij was nog maar zestien jaar oud, onervaren en net weduwe geworden. Haar eerste huwelijk met de Franse koningszoon Jan van Touraine had geen nageslacht voortgebracht. Haar positie was daarom zwak en werd direct aangevochten: eerst door haar oom Jan van Beieren en in een later stadium door haar neef Filips, hertog van Bourgondië.

Hoeken en Kabeljauwen

De strijd om de macht in Holland en Zeeland was niet alleen een krachtmeting tussen individuele dynastieke concurrenten, maar werd sterk bepaald door de diepgewortelde partijstrijd tussen Hoeken en Kabeljauwen. Deze tweedeling binnen adel en steden was halverwege de veertiende eeuw ontstaan ten tijde van een opvolgingsconflict binnen de Beierse dynastie. De partijen hadden geen formele of ideologische grondslag. Het ging om groepen van verwanten en bondgenoten van enigszins wisselende samenstelling met een harde kern van een aantal hoge adellijke geslachten die elkaar bestreden om macht en invloed. Gedurende zo'n 150 jaar, ruwweg van 1350 tot 1500, laaide de partijstrijd telkens op wanneer het vorstelijk gezag verzwakt was, bijvoorbeeld door een conflict binnen de grafelijke familie.

Hoekse Willem

Graaf Willem VI, Margaretha's echtgenoot en Jacoba's vader, was sterk gelieerd aan de Hoekse partij. De Hoeken steunden hem rond 1400 tijdens een conflict met zijn vader, graaf Albrecht van Beieren. Als graaf voerde Willem een jarenlange oorlog tegen de Kabeljauwse heer van Arkel. Hij kwam als overwinnaar uit de strijd en voegde Gorinchem en het omliggende land van Arkel toe aan de grafelijke domeinen, maar de verhoudingen werden hierdoor grondig en langdurig verstoord. Willem trad niet verzoenend op en stelde zich niet boven de partijen, integendeel: een jaar voor zijn dood zag hij erop toe dat zijn dochter en echtgenote zwoeren om de Kabeljauwse adellijke geslachten Arkel en Egmond voor eeuwig uit Holland en Zeeland te weren. Het voorspelbare gevolg was dat de Kabeljauwen Jacoba's tegenstanders steunden in de opvolgingsstrijd na de dood van de graaf in 1417. Jacoba, die in hetzelfde jaar ►

Linkerpagina: Het dubbelhuwelijk van Kamerijk (1385). Links Margaretha van Beieren en Jan van Bourgondië, rechts Willem van Beieren en Margaretha van Bourgondië. Miniatuur uit de Breslauer Froisart. Bron: Staatsbibliotheek Berlijn.

weduwe was geworden na het overlijden van haar eerste echtgenoot, vond als rechtmatig opvolgster de Hoeken achter zich.

Vorstelijk inkomen

In zijn in 2009 verschenen biografie van Jacoba van Beieren constateerde Antheun Janse dat Jacoba's moeder de drijvende kracht was achter veel van haar daden. Inderdaad stond Margaretha haar dochter op uiteenlopende manieren bij in de strijd om de macht. Maar over welke middelen kon zij als middeleeuws vorstin nu eigenlijk beschikken om invloed uit te oefenen op het politieke proces?

‘Met de inkomsten die voortkwamen uit haar douarie kon Margaretha een netwerk van bondgenoten onderhouden’

In de eerste plaats waren dat financiële middelen. Als weduwe beschikte zij over een vorstelijk inkomen. Weduwen hadden recht op een derde deel tot de helft van de bezittingen en inkomsten van hun overleden echtgenoot, de zogenaamde douarie. Voorafgaand aan een vorstelijk huwelijk werden samenstelling en omvang van de douarie vastgelegd in een contract tussen beide ouderparen. Margaretha's douarie bestond uit een groot aantal grafelijke domeinen waaruit zij de inkomsten ontving. In Holland ging het onder andere om Texel, Wieringen, Beverwijk, Teylingen en Schoonhoven, en in Henegouwen om de gebieden rondom

haar residentie Le Quesnoy, de vestingsteden Ath en Binche en de grensstreek met Vlaanderen rondom Vloesberg en Lessen (Flobecq en Lessines). Ook de bijbehorende kastelen maakten er deel van uit. Margaretha bestuurdde deze gebieden en ontving levenslang alle lokale belastingen die bij het grafelijk domein hoorden. Als aanvulling op de inkomsten uit haar domeinen ontving zij zowel uit Henegouwen als uit Holland en Zeeland ook nog een aanzienlijk jaargeld.

Meestal wordt aangenomen dat de inkomsten van een vorstelijke weduwe relatief bescheiden waren en dat de genoemde norm uit het gewoonterecht – een derde tot de helft van de inkomsten van de overleden echtgenoot – niet voor hen gold. Margaretha's inkomsten als weduwe besloegen met zo'n 21.000 pond per jaar echter een indrukwekkende 38 procent van de reguliere inkomsten die de graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland gewoonlijk uit zijn domeinen ontving. In absoluut opzicht was dit vergelijkbaar met de inkomsten die de hertoginnen van Bourgondië als weduwe ontvingen. In relatie tot de totale inkomsten van de veel vermogender hertog van Bourgondië had hun douarie echter een bescheidener omvang van slechts enkele procenten, zij het uit aanzienlijk meer vorstendommen.

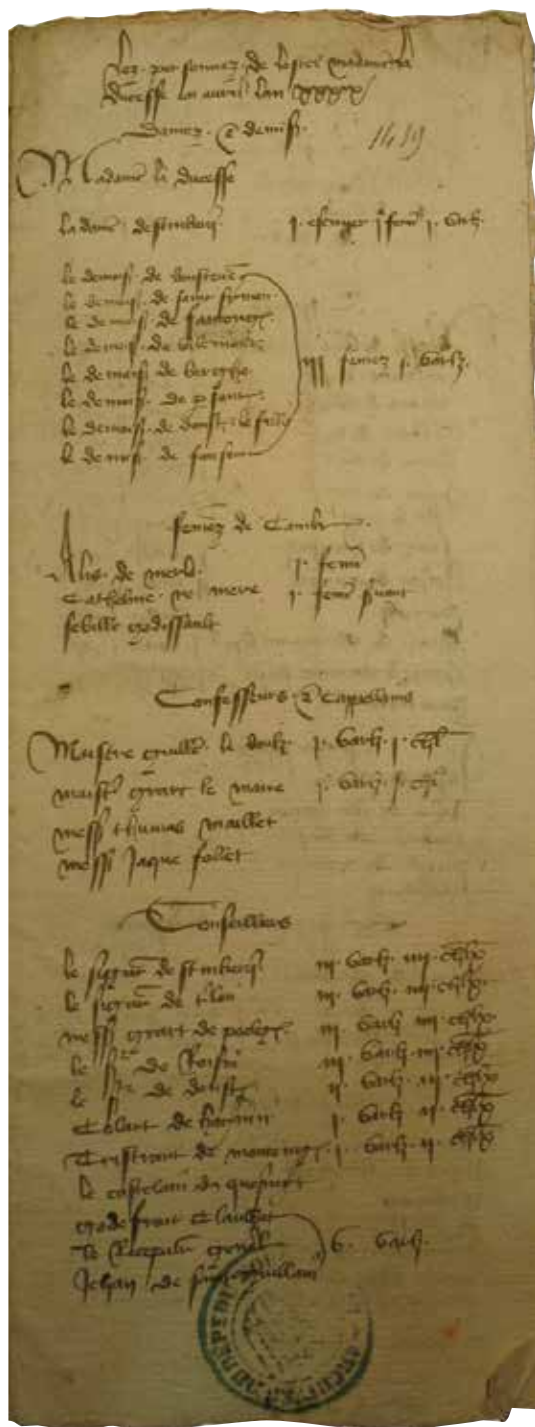
Een eigen machtsbasis

Als weduwe behield Margaretha haar vorstelijke titels, zoals gebruikelijk was. De douarie verschaftte haar niet alleen inkomsten, maar vormde ook in andere opzichten haar machtsbasis. Zoals gezegd maakte een aantal strategisch gelegen kastelen er deel van uit. In Holland waren dit slot Teylingen en het kasteel van Schoonhoven. Toen Jacoba in 1425 ontsnapte uit Gent, waar ze tegen haar zin door de hertog van Bourgondië werd vastgehouden, vond ze in Schoonhoven een veilig heenkomen. Tijdens de oorlog die vervolgens uitbrak, en die tot 1428 zou duren, werd slot Teylingen ingenomen door de tegenpartij. Maar Schoonhoven bleef tot het eind in handen van Margaretha en haar Hoekse bondgenoten en was voor Jacoba een belangrijk steunpunt. De noordelijke delen van Margaretha's douarie vormden in deze periode een haard van verzet tegen de hertog van Bourgondië en zijn bondgenoten. Uit deze gebieden ontving Jacoba financiële steun, voorraden en manschappen. Tevens vonden haar bondgenoten en personen die door de Bourgondische hertog waren verbannen er een veilig heenkomen. De eilanden Texel en Wieringen, die eveneens toebehoorden aan haar moeder, vormden een uitvalsbasis voor de Hoekse vloot.

Met de inkomsten die voortkwamen uit haar douarie kon Margaretha een netwerk van bondgenoten onderhouden. Zo kon zij zich een omvangrijke hofhouding permitteren. In 1439, zes jaar na de Bourgondische machtsovername en

Margaretha van Bourgondië. Pentekening door Antonio de Succa naar een pleurant op het grafmonument voor haar grootouders, Lodewijk van Male en Margaretha van Brabant, en haar moeder Margaretha van Male in Lille, 1602. Bron: Koninklijke Bibliotheek van België.

twee jaar voor haar overlijden, bestond deze uit 160 personen. Omvang en samenstelling zijn af te lezen uit een document dat wordt bewaard in het departementale archief in Rijsel (Lille) met als bovenschrift 'Les personnes de l'hotel Madame la duchesse en avril l'an 1439' (leden van de hofhouding van mevrouw de hertogin in april 1439). De hertogelijke titel voerde Margaretha vanwege de relatie van haar echtgenoot met het hertogdom Beieren. Het betreft een lijst met namen die is ingedeeld naar functiecategorie. De opsomming vangt aan met hofdames, kamervrouwen, geestelijken en raadsheren en eindigt met het personeel van de paardenstallen, toortsdragers, portiers, hondenverzorgers en 'overige personen', onder

wie een wapenkoning en een heraut. Naar Hollandse begrippen was deze hofhouding behoorlijk omvangrijk, maar de Bourgondische hertoginnen stak Margaretha er niet mee naar de kroon. Qua samenstelling was er sprake van een hoge mate van continuïteit met de voorafgaande periode. Velen waren al decennia aan Margaretha's hofhouding verbonden of hadden tot de entourage van haar echtgenoot of tot die van haar dochter behoord. Voor de Hollandse en Zeeuwse adellijke leden impliceerde dit een sterke vertegenwoordiging van de Hoekse partij. Margaretha's voornaamste adellijke bondgenoten waren als raadsheer verbonden aan haar hofhouding en als zodanig betrokken bij het bestuur van haar douarie en bij externe kwesties. Ook op andere manieren bood de douarie mogelijkheden om bondgenoten aan zich te binden, bijvoorbeeld als leenman. Daarnaast benoemde Margaretha in gebieden die deel uitmaakten van de douarie schouten en rentmeesters. Al deze mannen, vaak prominente edelen, vormden een netwerk van getrouwen dat aan haar en haar dochter politieke steun verleende.

Diplomatie

Margaretha zelf trad niet alleen op als voornaamste adviseur van haar dochter, maar was, zoals veel vorstinnen in haar tijd, ook veelvuldig betrokken bij diplomatiek overleg. Contemporaine kroniekschrijvers prezen haar rol in de periode 1414-1415, toen zij optrad als vertegenwoordiger van haar broer Jan zonder Vrees in zijn conflict

'Het diplomatieke spel vereiste dat tegenstanders met uiterlijk vertoon werden geïmponeerd en bondgenoten beloond'

met de Franse koning Karel VI ten tijde van de machtsstrijd tussen Bourgondiërs en Armagnacs. Tijdens haar weduwschap trad zij veelvuldig op als vertegenwoordiger van haar dochter. Het patroon van uitgaven die zijn gerelateerd aan haar hofhouding vertoonde sterke pieken in perioden van politieke crises, zoals in 1420, toen Jacoba haar tweede echtgenoot Jan van Brabant verliet en in 1425, toen haar derde echtgenoot Humphrey van Gloucester tevergeefs Henegouwen trachtte te veroveren. Margaretha's verhoogde uitgavenpatroon in dergelijke perioden hing samen met haar diplomatieke rol. Een intensivering van de externe betrekkingen zorgde altijd voor hogere uitgaven, niet alleen omdat een verblijf buiten de eigen domeinen hogere kosten met zich meebracht, maar ook omdat het diplomatieke spel vereiste dat tegenstanders met uiterlijk vertoon werden geïmponeerd en bondgenoten met ruimhartige geschenken beloond.

Overzicht met leden van de hofhouding van Margaretha van Bourgondië in 1439. Foto: Véronique Flammang. Bron: Archief van Lille.

1 Jan van Boendale, *Brabantsche Yeesten* (naar ed. J.F. Willems en J.H. Bormans, 1839-1869), in: Instituut voor Nederlandse Lexicologie (samenstelling en redactie), cd-rom *Middel-nederlands* (Den Haag/Antwerpen 1998), VII 15739-45. Bron: DBNL.

Rebellie

Dat Margaretha's douarie fungeerde als haar machtsbasis blijkt ook uit de acties van haar tegenstanders. Toen Jacoba's tweede echtgenoot, hertog Jan IV van Brabant, niet in staat bleek om nakomelingen bij haar te verwekken of om haar te steunen tegen de machtspretenties van haar oom Jan van Beieren, die zichzelf had opgeworpen als graaf van Holland en Zeeland, verklaarde Jacoba haar huwelijk ongeldig. Ze week uit naar Engeland, waar ze in het huwelijk trad met koningszoon Humphrey van Gloucester. Toen Margaretha haar dochter hierin steunde werden er maatregelen tegen haar genomen. Uit een passage in *Brabantsche Yeesten*, een contemporaine kroniek, blijkt dat Jan van Brabant haar beschouwde als een rebel:

*'Ende want Vrou Jacoppen moeder vorscreven
Jeghen hertoghe Janne rebel es bleven,
Dede die hertoghe beslaen sonder cesser
Tsijnre taflen behoef, ende aresteeren
Al haer goede ende duwaerie, die de vrouwe
Hadde in den lande van Henegouwe
Ende in Hollant ooc voortane'*¹

'En omdat vrouwe Jacoba's moeder, hiervoor genoemd,
Volhardde in haar rebellie tegen hertog Jan
Deed de hertog zonder aarzeling beslag leggen,
Ten gunste en ten goede van zichzelf,
Op al haar goederen en haar douarie, die de
vrouwe
Bezat in het land van Henegouwen
En vervolgens ook in Holland'

Margaretha's rebellie bestond eruit dat ze Jan van Brabant niet meer erkende als echtgenoot van haar dochter en daarom ook niet als graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland. Financiële documenten bevestigen dat in deze periode grote delen van haar douarie, zowel in Holland als in Henegouwen, door de hertog van Brabant en diens bondgenoot de hertog van Bourgondië werden ingenomen. Haar inkomsten daalden hierdoor dramatisch. Pas nadat de Bourgondische hertog de macht had overgenomen en zij zich weer coöperatief opstelde, kreeg zij opnieuw de beschikking over haar douarie en de bijbehorende inkomsten.

Verder lezen

Wim Blockmans en Walter Prevenier, *De Bourgondiërs. De Nederlanden op weg naar eenheid, 1384-1530* (Amsterdam 2000).

Antheun Janse, *Een pion voor een dame. Jacoba van Beieren, 1401-1436* (Amsterdam 2009).

Bart van Loo, *De Bourgondiërs. Aartsvaders van de Lage Landen* (Amsterdam 2019).

Robert Stein, *De hertog en zijn staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480* (Hilversum 2014).

Tussen twee dynastieën. Margaretha van Bourgondië (1374-1441), gravin van Henegouwen, Holland en Zeeland, *Margreet Brandsma* (Verloren, Hilversum 2022), 304 blz., € 29,00

Machtsoverdracht

De uitkomst van de strijd tussen de twee kinderen die voortkwamen uit het dubbelhuwelijk van 1385 is bekend: Filips van Bourgondië won en voegde Jacoba's graafschappen toe aan zijn verzameling van vorstendommen. Voorafgaand aan de definitieve machtsoverdracht in 1433 verkozen de Staten van Henegouwen hem in 1427 tot regent. Een jaar later volgden Holland en Zeeland. Bij beide gelegenheden onderstreepte Margaretha haar bijzondere positie als vorstelijke weduwe door niet deel te nemen aan de algemene verdragen, maar aparte overeenkomsten te sluiten met haar neef. Bij de Zoen van Delft, de publieke plechtigheid waarbij Jacoba de feitelijke macht in Holland en Zeeland aan Filips overdroeg, schitterde ze door afwezigheid. Ze vertrok enkele dagen later vanuit haar Henegouwse residentie Le Quesnoy om in Leiden de bij de Zoen gemaakte afspraken formeel te aanvaarden. Kort daarop erkende Filips in een oorkonde Margaretha's douarie, die met zijn instemming tijdens de oorlog vrijwel geheel door de Kabeljauwen was ingenomen. Hij beloofde haar niet meer te zullen hinderen in het bezit ervan en haar inkomsten voortaan ongemoeid te laten. Alleen het belangrijkste militaire steunpunt van de Hoeken, slot Schoonhoven, hield hij nog onder zijn eigen beheer. Margaretha kreeg het pas terug nadat aan alle voorwaarden van de Zoen was voldaan en de Bourgondische machtsovername een voldongen feit was. ■